

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri Bağlamında Ebü'l-Ca'fer b. Harb el-Hemedânî'nin (ö. 236/850-51) İnsan Fiilleri, Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı

Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî's Understanding of Human Actions, Guidance and Perversion in the Context of Mâtürîdî's Tea'vîlâtü'l-Kur'ân

Yazar / Author

Yasin ULUTAŞ

Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı
Uşak / TÜRKİYE

eskikahta@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7912-6500>

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 04/01/2024

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 22/03/2024

Makale Yayın Tarihi: 30/06/2024

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran / June

Yıl/Year: 22 Sayı/Issue: 43 Sayfa /Page: 68-82

Atıf/Citation: Ulutaş, Yasin. "Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri Bağlamında Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî'nin (ö. 236-850-51) insan Fiilleri, Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Haziran 2024), 68-82.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1415035>

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

**MÂTÜRÎDÎ'NİN TE'VİLÂTÜ'L-ĞUR'ÂN ADLI ESERİ BAĞLAMINDA
EBÛ'L-FAZL CA'FER B. HARB EL-HEMEDÂNÎ'NİN (Ö. 236/850-51)
İNSAN FİİLERİ, HİDÂYET VE DALÂLET ANLAYIŞI**

Öz

Erken dönemden itibaren kader problemi çerçevesinde insanın iradî fiilleri, hidâyet ve dalâlet konuları farklı sebeplerden dolayı Müslüman âlimler arasında yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Konu ile ilgili yapılan tartışmalar, görüş ayrılıklarının belirginleşmesine ve farklı düşünce ekollerin oluşmasına katkı sağlamıştır. Kelâmî ekollerinin oluşmasıyla beraber kader ve onunla ilişkisi bulunan konulardaki görüş ayrılıkları temellendirilmeye çalışılmış ve oluşturulan ilk kelâmî metinlerde bu konulara ağırlıklı olarak yer verildiği söylenebilir. Ebû Mansur Muhammed el-Mâtürîdî'nin (ö.333/944) "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" adlı eseri bağlamında Ca'fer b. Harb el-Hemedânî'nin konu ile ilgili görüşlerini açıklamaya çalışacağız. Zira erken dönem Mutezile kelimcilerinden biri olan Ca'fer b. Harb, söz konusu problemi, mensup olduğu ekolün anlayışı doğrultusunda insan iradesini merkeze alan bir anlayışla çözmeye çalışmıştır. Mâtürîdî'nin eseri üzerinden Ca'fer b. Harb'in konu ile ilgili görüşlerini öğrenmemize sevk eden temel unsur, müellifin eserlerinin günümüze kadar gelmemişidir. Bu çalışma, Ca'fer b. Harb'in insan fiilleri, hidâyet ve dalâlet konularındaki görüşlerini olabildiğince objektif olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İnsan Fiilleri, Hidâyet, Dalâlet, Ca'fer b. Harb, Mâtürîdî

Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî's Understanding of Human Actions, Guidance and Perversion in the Context of Mâturîdî's Te'vilâtü'l-Kur'ân

Abstract

Since the early period, discussions among Muslim scholars have extensively addressed the topics of human voluntary actions, guidance, and misguidance within the framework of the problem of fate. These discussions have contributed to the clarification of differences of opinion and the formation of different schools of thought. With the emergence of theological schools, attempts were made to base the differences of opinion on fate and related issues, and it can be said that these issues were predominantly addressed in the first theological texts created. In the context of Abu Mansur Muhammad al-Maturidi's (d. 333/944) work "*Te'vilat al-Qur'an*," we will endeavor to elucidate the views of Ja'far ibn Harb al-Hamadani on the subject. Ja'far ibn Harb, one of the early Mutazilite theologians, attempted to solve the aforementioned problem with an understanding centered on human will, in line with the understanding of the school to which he belonged. The main factor that leads us to learn Ja'far ibn Harb's views on the subject through al-Maturidi's work is the absence of the author's works until the present day. This study aims to present Ja'far ibn Harb's views on human actions, guidance, and misguidance as objectively as possible.

Keywords: Kalam, Human Acts, Guidance, Heresy, Ja'far ibn Harb, Maturidi.

Giriş

İslam düşünce tarihinde Kelam ilmi ile ilgili yazılan ilk metinlerde işlenen konuların başında hiç şüphesiz kader konusu gelir. Kelam ilminin teşekkülü ile beraber başta Mutezile kelimcileri olmak üzere birçok kelimci ya konu ile ilgili müstakil risaleler yazmışlardır veya kelam ilmi ile ilgili yazdıkları eserlerde bir bölüm olarak yer vermişlerdir. İnsan fiilleri, hidâyet ve dalâlet gibi konular kader başlığı altında ele alınmıştır. Nitekim Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (ö. 100/718-719) ve Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) gibi bazı erken dönem âlimleri, kader ile ilgili yazdıkları eserlerde bu konulara yer vererek cebri kader anlayışını savunmuşlardır. Bu anlayışa göre insan iradi fiillerinde özgür olmadığı gibi, hidâyet ve dalâletin tercihinde de insan iradesinin hiçbir etkisi yoktur.¹ Çok geçmeden ilahî iradeyi esas alan bu cebri düşünceye

¹ Josef Van Ess, *Bidâyetü ilmü'l-Kelam fil İsmâ* (Beyrut: Me'hed el-İlmânî li'l-ebhâsi Şerkiyye, 1977), 44-45; Yasin Ulu-taş, "Hasan bin Muhammed el-Hanefiyye'nin Hayatı, Kadere Dair Risâlesi ve Kaderle İlgili Görüşleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (Haziran 2019), 350-352.

reaksiyon olarak insanın özgür iradesini düşünce merkezine alan kaderî ve mutezilî düşünce anlayışı ortaya çıkmıştır. Nitekim Hasan el-Basrî'nin (ö.110/728) kader ile ilgili yazdığı risaleyi bu çerçevede görmek mümkündür.² Bu risale, insan fiilleriyle ilgili insan iradesini öne çıkaran ve cebrî kader anlayışını reddeden ilk metinlerden biridir. Ehl-i sünnet kelamının doğmasıyla beraber, bu ekole bağlı kalamcılar, insan fiilleri, hidâyet ve dalâlet vb. konuları farklı bir bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Bu kalamcılar insan fiillerini, yaratma yönü ile Allah'a, yapma yönü ile de insana nispet ederek, bir fiilin iki failin eseri olduğunu savunmuşlardır.

Erken dönem Mutezile kalamcılarının yazdığı eserlerin çoğu çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmamıştır. Bağdat Mutezilesine bağlı olan Ca'fer b. Harb'inde diğer Mutezile kalamcıları gibi birçok eser yazmasına rağmen bunların hiçbiri günümüze kadar gelmemiştir. Erken dönem Mutezile kalamcılarının görüşlerini ve hayat hikâyelerini, nispeten daha sonraki dönem Mutezile ve Zeydiyye kalamcılarının yazdıkları tabakat ve kalam kitaplarında az da olsa öğrenme imkânı bulunmaktadır. Ayrıca erken dönem mutezile kalamcıları farklı ekollere sahip kalamcılarla birçok tartışmada buldukları için bu kalamcılar yazdıkları eserlerde bunların görüşlerine yer vermişlerdir. Kâdî Abdüllcebbâr (ö. 415/1025) ve İbnü'l-Murtezâ'nın (ö.840/1437) tabakat kitaplarını örnek verebiliriz. Daha öncede belirttiğimiz gibi müellifin eserleri mevcut olmadığı için onun kelâmî görüşlerini, daha çok diğer kalam ekollere bağlı kalamcıların eserlerinden öğreniyoruz. Ancak bu kalamcılarda muhalif kalamcıların görüşlerine bazen eleştirel bir üslupla yaklaşarak, çoğu zaman bağlamından kopararak, parçacı bir anlayışla yer vermişlerdir. Bazı kalamcılar da yazdıkları eserlerde başta Mutezile kalamcıları olmak üzere kendisi gibi düşünmeyen âlimlere karşı çeşitli gerekçeler göstererek eleştirinin sınırlarını aşmak suretiyle bir takım itham ve hakaretlerde bulunmuşlardır. Nitekim Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) Mutezile kalamcısı Ebû Osmân b. Bahr el-Câhız (ö. 255/869) hakkında söylediklerini örnek vermek mümkündür. İşaret ettiğimiz bu iddialardan biri şudur: Câhız'ı övenler, onun sapkınlığını ve cehâletini bilselerdi, bırakın onu övmeyi ona "insan" dedikleri için tövbe etmeleri gerekirdi. Yine Câhız için "onun dışı süslü içi boş bir sürü kitabı vardır," demiştir. Konuyla ilgili şairin ismini vermeden şöyle bir şiirin olduğunu belirterek şöyle demiştir: "Eğer domuz bir kat daha çirkin olsaydı, onun çirkinliği el-Câhız'ın çirkinliğinden daha az olurdu."³ Zikrettiğimiz ithamlara benzer birçok itham ve hakarete bulunmuştur. Kendi mezhebi görüşünü doğru kabul edip diğerlerinin görüşlerinin yanlış olduğunu iddia ederek çoğu zaman eleştirerek, bazen de eleştiri sınırını aşan, ayrıştırıcı bir dil kullanan bazı kalamcıların var olduğunu söylemek mümkündür.

Erken dönem kalamcılarından biri olan Mâtürîdî, yazdığı eserlerde takip ettiği ilmi yöntem günümüze de ışık tutacak ve faydalanılması mümkün olan kaynak eserlerden biridir. Zira bu dönemde kaynak gösterme yöntemi olmamasına rağmen o, başka birine ait bir fikri eserinde yer verecekse bizzat alıntıyı kimden yapmışsa onun ismini zikrederek görüşüne yer vermiştir. Kendi görüşünü anlattıktan sonra şayet başkalarının görüşlerini yanlış buluyorsa, eleştiri hakkını sonuna kadar kullandıktan sonra Allah daha iyi bilir demek suretiyle konuyu bitirir ve eleştiri sınırlarını aşıp kendisi gibi düşünmeyenleri tahkir edip dışlamaz.

İmâm Mâtürîdî, İslam düşüncesinin teşekkül döneminde çok yönlü yetişen ender şahsiyetlerden biridir. Diğer İslam ilimleri ile ilgili yazdığı eserleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak

² Mehmet Kubat, "Kader Dair İki Risale", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8/1 (Aralık 2008),367-368.

³ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 127-129; Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbü Hüceci'n-Nübüvve*. çev. Yasin Ulutaş-Abdülhamit Sinanoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 39.

Tefsir ve Kalam ile ilgili yazdığı eserler günümüze kadar gelmiş olup Türkçeye çevrilmişlerdir. Mâtürîdî'ye mezhebinin kurucusu olması onun kelâmî kimliğini öne çıkarmaktadır. Yazdığı “*Te'vilâtü'l-Kur'ân*” adlı tefsirinde başta erken dönem Mutezile kalamcıları olmak üzere birçok kalamcının görüşlerine büyük oranda yer vermiştir. Mâtürîdî'nin tefsirinde görüşlerine yer verdiği kalamcılardan biri de Cafer b. Harb'tir.

Mâtürîdî, insanın iradi fiilleri, hidâyet ve dalâlet gibi konularda ilahî iradeye vurgu yapan ayetleri açıklarken diğer birçok kalamcının görüşlerine yer verdiği gibi Cafer b. Harb'in görüşlerine de yer vermiştir. O bazı konularda Cafer b. Harb'in yorumlarına katılmış bazen de eleştirmiştir. Cafer b. Harb “*Müteşâbihî'l-Kur'ân*” adlı bir eser yazmıştır. Muhtemelen insan fiilleri konusunda ilahî iradeye vurgu yapan ayetleri müteşâbih kategorisinde görüp insan iradesine vurgu yapan ayetler ışığında yorumlamıştır. Mâtürîdî de Cafer'in konu ile ilgili görüşlerine yer verirken onun bu eserden faydalanmış olabilir. Bağdat Mutezile'sinin kurucu isimlerinden biri olan Cafer b. Harb'in kelâmî görüşlerini İslam Ansiklopedisi ve İslam'ın Akılcıları/Mutezile Önderleri adlı sınırlı çalışmaların ilgili maddeleri dışında ele alan herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.⁴ Bu durumu dikkate alarak biz bu çalışmamızda Mâtürîdî'nin anlatımını esas alarak Cafer b. Harb'in insanın iradi fiilleri, hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşlerine yer vermeye çalıştık.

1. İnsan Fiilleri, Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı

Hz. Peygamber'den sonra çok geçmeden Müslümanlar arasında siyasi çekişmeler ve iç savaşlar gibi istenmeyen olaylar meydana gelmesiyle beraber insanın iradi fiilleri Müslümanlar arasında tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim Siffin savaşından dönerken yaşlı bir adam Hz. Ali'ye, biz bu savaşa kendi irademizle mi, yoksa takdiri ilahî ile mi geldik, sorusunu sormuştur.⁵ Daha sonra Emevîler'in iktidara gelmesi ve gayri meşru uygulamalarını cebri kader anlayışı ile temellendirmesi, İslam toplumunda insan fiilleri, hidâyet ve dalâlet konularında yoğun tartışmaların meydana gelmesine neden olmuştur.⁶ Bu yoğun tartışmalar neticesinde bazı inanç grupları meydana gelmiştir. Bu inanç gruplarından Cebriyye insan fiillerinin ilahî kudret ile meydana geldiğini iddia ederek insan iradesinin kendi fiillerine herhangi bir etkisinin olmadığını savunurken⁷ çok geçmeden Kaderiyye grubu bu düşüncenin tam tersini savunmuştur.⁸

Kalam ilminin kurulmasıyla beraber Mutezile ekolü, insan fiillerinin meydana gelmesinde ezeli olan ilahî bilginin varlığını kabul etmekle beraber iradî fiillerin tamamıyla insan iradesiyle meydana geldiğini savunmuştur.⁹ Bu ekolün Bağdat koluna mensup olan Cafer b. Harb'de konu ile ilgili ekolünden çok da farklı düşünmemektedir. Ehl-i sünnet kelâmının kurulmasıyla beraber Ehl-i sünnet kalamcıların çoğu insan fiillerinin yaratma yönü ile Allah'ın iradesiyle, yapma yönü ile de insan iradesine bağlı olduğunu savunmuşlardır.¹⁰ Ehl-i sünnet

⁴ Cihat Tunç, “Ca'fer b. Harb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/549; Şahin Ahmetoğlu, “Ca'fer b. Harb”, *İslâm'ın Akılcıları/Mutezile Önderleri*, ed. Mehmet Azimli-Özden Kanter (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 132-134.

⁵ Ahmet b. Yahyâ b. el-Murtezâ, *Kitâbü'l-münve ve'l-emel*, thk. T.W. Arnold (Hayderabad: Dâiretü'l-Me'ârif, 1898), 7.

⁶ Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu-2*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 63-65.

⁷ Abdullatif Harputî, *Kelâm Tarihi*, sad. Muammer Esen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 83.

⁸ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya- Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınları, 1983), 137.

⁹ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 99.

¹⁰ Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978), 139-140.

kelamının kurucu isimlerinden olan Mâtürîdî'nin "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" adlı eserinde insan fiilleri, hidâyet ve dalâlet konularında kendi görüşlerine yer vermiş, Cafer b. Harb'in görüşlerine de atıfta bulunarak bazen onaylamış bazen de eleştirmiştir. Cafer b. Harb'in bu konulardaki görüşlerini Mâtürîdî'nin anlatımlarından yola çıkarak ortaya koymaya çalışacağız.

1.1. İnsan Fiilleri

Erken dönemden itibaren Müslümanlar arasında tartışılan ilk konulardan biri insanın ihtiyari fiilleridir. Bu konu hicri birinci asırdan itibaren Müslümanlar arasında yaşanan iç çatışmaların akabinde yoğun bir şekilde kader bağlamında tartışılmıştır. Konu ile ilgili yapılan yoğun tartışmalara ilaveten siyasi, ekonomik ve kültürel unsurların devreye girmesiyle beraber Cebriyye ve Kaderiyye gibi siyasi ve dini kimlikli farklı ekollerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Hicri 2. asırdan itibaren özellikle Mutezile ekolünün teşekkülüyle beraber itikadi konular daha ilmi bir düzeyde tartışıldığına şahit olmaktayız. Bu dönemde Mutezile, Basra ve Bağdat ekolü olarak tesis edilmeye başlanmıştır.¹¹ Mutezile ekolü insanın ihtiyari fiillerinin tamamıyla insan iradesinin eseri olduğunu savunmuştur.¹² Onlara göre insan her türlü eyleminde hürdür. Allah insana bir eylemi yapma veya yapmama gücü vermiştir. Aksi olsaydı mükâfat ve cezanın bir anlamı olmazdı. İnsan fiil işlemeye zorlanmış olsaydı, bu zulüm olurdu. Hâlbuki Allah zulümden beridir. Aksine Allah adildir.¹³ Bağdat Mutezilesine bağlı olan müellifin de insan fiilleri konusunda ekolünün metodunu takip ettiğini söylemek mümkündür. O, ilahî iradeye vurgu yapan ayetleri insan iradesine vurgu yapan ayetler ışığında yorumlamıştır. Cafer b. Harb'a göre insanın iradi fiillerinin malikî, Allah'tır. Çünkü Allah şöyle buyurmaktadır: "*O, göklerin, yerin ve bunlar arasındakilerin Rabbidir.*"¹⁴ Bu ayete göre Allah, yeryüzünde ve gökyüzünde bulunan her şeyin Rabbi olduğu için bizim iradi fiillerimizin de rabbidir. Çünkü bizim iradi fiillerimizde bu kapsamdadır. Ancak bununla kast edilen Allah'ın insanın fiillerinin ve eylemlerinin yaratıcısı değil, sahibi anlamında malikî olmasıdır. Müellife göre Allah, insan fiillerinin yaratıcısı olarak kabul edilecek olursa, bu kabul kişiyi zorunlu olarak- Allah, küfrü ve şerri yaratmıştır- sonucuna götürür. Oysaki Allah, şeri ve küfrü yarattı şeklinde bir iddiada bulunmak mümkün değildir. Mâtürîdî, Cafer b. Harb'in insan fiilleri konusundaki görüşlerine "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" adlı eserinde yer vereyerek bu görüşün doğru olmadığını belirtir. Mâtürîdî'ye göre Allah, her şeyin yaratıcısıdır. Dolayısıyla insan fiillerinin de yaratıcısıdır.¹⁵

Bazı kelimciler insanın ihtiyari fiillerinin meydana gelmesinde sadece insan iradesine bağlamazlar. Yaratma yönü ile Allah'a bağlı olduğunu iddia ederler. Nitekim Ehl-i sünnet kelimcileri insan fiillerini yaratma yönü ile Allah'a, yapma yani kesp yönü ile insana nispet ederler. Ehl-i sünnet kelimcilerinin bu düşüncesini Mutezile kelimcisi Dırâr b. Amr (ö. 200/815) da savunmuştur. Ona göre insanın ihtiyari fiilleri, Allah tarafından yaratılmıştır, kul tarafından ise kesp edilmiştir. Bir fiilin iki fail tarafından yapılması mümkündür. İhtiyari fiili kesp etmeye yarayan kudret hem fiilden önce hem de fiil esnasında meydana gelir.¹⁶ Şii kelimci Hişâm b. Hâkem

¹¹ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 273.

¹² Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/92-94.

¹³ Hamdi Gündoğar, "Mutezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (Aralık 2004), 205.

¹⁴ *Kur'ân Yolu Meâli* ve Tefsiri, haz. Komisyon (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), es-Sâffât 37/3.

¹⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 12/142.

¹⁶ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyin*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler

(ö.179/795) de benzer bir görüşü savunmuştur. Ona göre de insanın iradî fiilleri, Allah tarafından yaratılmıştır. Cafer b. Harp, Hişâm b. Hâkem'in konu ile ilgili görüşünü şöyle anlatmıştır: İnsan fiilleri bir yönü ile ihtiyari, diğer bir yönü ile de zorunludur. İnsanın fiili istemesi ve kesp etmesi iradi yönünü oluştururken, tahrik edici sebeplerin olması da fiillerin zorunlu yönü olduğunu söylemiştir.¹⁷

Mutezile kelimcileri insanın doğrudan fiillerin yanı sıra dolaylı fiilleri de işlediğini ve bu fiillerin insana nispet edileceğini savunmuşlardır. Cafer b. Harb de insanın iradesiyle gerçekleşen doğrudan ve dolaylı fiillerin bulunduğunu, bu dolaylı fiillerin meydana gelmesinde insanın doğrudan bir etkisi olmasada, insana nispet edilebileceğini savunmuştur. Bu düşüncesini temellendirmek amacıyla şu ayeti delil getirmiştir: "*Sihirbazlar derhal secdeye kapandılar.*"¹⁸ Allah, sihirbazlar için secde etme fiilini yaratmaya kadir olması sebebiyle bu fiil, Allah'a da nispet edilir. Zira kişinin durumu da böyledir. Kişi, fiilin meydana gelmesinde bir etki göstermese de fiil, o kişiye nispet edilebilir. Nitekim dilde bu türden kullanımlar mevcuttur. Örneğin yolculukta söylenen şu sözün durumu böyledir: Hareket halinde olan iki grup için, bu grup öteki grubu geride bıraktı denilir. Hâlbuki geride bırakmada onların bir etkisi söz konusu değildir. Zira etkisi olmadığı, halde etkisi olmuş gibi değerlendirilerek fiil onlara nispet edilmiştir. Çünkü geride kalmasını etkileyen şey, onları beklememeleridir. Onları beklemedikleri için onları geride bırakmış olurlar. Buradaki etki doğrudan bir etki değil, dolaylı bir etkidir ve bu sebeple onlara nispet edilmiştir veya onlar ötekileri geride bırakma gücüne sahip değildir.¹⁹

İnsanın fiilleri insan tarafından yaratılmıştır şeklindeki düşüncesini temellendirmek için Cafer b. Harp, "*Yaratan bilmez olur mu? O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır*"²⁰ ayetinde geçen "men" soru edatı değil, mevsûl olup yaratılanlara işaret ettiğini savunmuştur. Ona göre buradaki men edatı eylemlere ve sözlere yönelik değil, bizatihi insanın kendisine yöneliktir. Onun iddiasına göre ayetin anlamı yaratan bilmez olur mu şeklinde değil, Allah yaratanı bilmez mi? şeklinde anlaşılması gerekir. Mâtürîdî ise Cafer b. Harb'in bu yorumunu reddederek şayet iddia edildiği gibi buradaki men şahıslara yönelik olsaydı, ayetin bağlamında tehdit anlamı bulunmazdı. Hâlbuki ayetin bağlamında insana yönelik bir tehdit söz konusudur.²¹ Çünkü bir önceki ayette şöyle denilmektedir: "*Sözünüzü ister gizleyin isterse açığa vurun; unutmayın ki O, kalplerin içindekini bilmektedir.*"²² Mâtürîdî'nin de belirttiği gibi ayeti bağlamı çerçevesinde değerlendirmek kişiyi daha doğru sonuca götürür.

Müellif, İnsan ve hayvanların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı şeklindeki düşüncesini ispat etmek için; "*Üstlerinde kanatlarını açma kapaya uçan kuşları hiç görmediler mi? Onları (havada) Rahmân'dan başkası tutmuyor*"²³ ayetinde geçen imsâk kelimesinin tutmak anlamına değil, öğretmek anlamına geldiğini iddia etmiştir. Çünkü Arap dilinde imsâk kelimesi, bazen öğretmek anlamında kullanılmıştır. Nitekim birine ok atmayı öğreten insan "oku atıncaya kadar

Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 406; İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'nihal*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/488.

¹⁷ Eş'arî, Makalâtü'l-İslâmiyyîn, 88.

¹⁸ el-A'râf 7/20.

¹⁹ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 6/32.

²⁰ el-Mülk 74/14.

²¹ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 15/302.

²² el-Mülk 74/13.

²³ el-Mülk 74/19.

elini tuttum” der. Bu söz ile ona ok atmayı öğretmeyi ben üstlendim demeyi kast eder. Ayette belirtilen durumda böyledir. Allah kuşlara uçmayı ben öğrettim demiştir. Cafer b. Harb kulun ihtiyari fiillerini Allah’a nispet etmemek amacıyla yukarıda zikrettiğimiz bu ayeti delil getirmiştir. Müellif, kuşları havada tutan Allah’tır demiştir. Ancak kuşların uçmasında kanatlarını açık kapatmayı da Allah yaratmıştır dememiştir. Ona göre kuşları havada tutmak kuşların eylemlerine bir etkisi olmaz.²⁴

Müellif, “böylece biz her ümmete kendi amelini güzel gösterdik”²⁵ ayetini şöyle yorumlamıştır: Allah tarafından kişiye farz kılınan ameller kişiye sevimli kılınmıştır. Allah’ın suç olarak belirttiği, uygun olmayan fiiller bu ayetin kapsamına girmez. Allah isyan fiilini kula sevimli kılmaz. Nitekim konu ile ilgili başka bir ayette şöyle denilmektedir: “... Fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı ve emre aykırı davranmayı da size çirkin gösterdi.”²⁶ Bu ayette Allah, imanı güzel, inkârı çirkin olarak nitelendirmiştir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: “Zira şeytan yaptıkları amelleri onlara güzel göstermişti.”²⁷ Şeytan onlara küfrü, inkârı süslü göstermiş ve onları kötülük yolunda gitmeleri için cesaret verip teşvik etmiştir. Allah bu ayette küfrü ve çirkin fiilleri şeytana nispet etmiştir. Şeytanın kâfirlere güzel, süslü ve sevimli gösterdiğini Allah kötü göstermez.²⁸ Müellif, şeytanın güzel gösterdiği fiilleri Allah kötü göstermez şeklindeki düşüncesini muhtemelen teklif ile uyumlu olmadığını düşündüğü için böyle bir kaniya varmıştır.

İnsan fiillerini Allah yaratmaz, insan kendisi yapar diyen Cafer b. Harb, “Böylece biz her peygamber için bir düşman yarattık”²⁹ ayetinde geçen جعل kelimesini Ehl-i sünnet kelimcilerden farklı yorumlamıştır. Ehl-i sünnet kelimcileri bu kelimenin yaratma anlamına geldiğini savunmuşlardır. Onlara göre Müslüman olmak, salt insanın çabasının eseri değil, aksine Allah’ın yaratma sıfatının bir neticesidir.³⁰ O ise bu yorumun doğru olmadığını, ayette geçen جعل kelimesi yaratma anlamına gelmez. Aksine söz konusu kelimenin yapma anlamına geldiğini iddia ederek ayetin şu anlama geldiğini savunmuştur: “Yani her peygambere, onları biz düşman yapmadık, aksine onlar kendilerini her peygambere düşman ettiler.”³¹ Mâtürîdî ise ayette geçen “Biz her peygamber için bir düşman yarattık,” ibaresinin iki anlama gelme ihtimali olduğunu söylemiştir. Birinci ihtimal, جعل kelimesine yaratma anlamı vermek ve ayeti “Biz her peygamber için her düşmanın düşmanlığını yarattık” şeklinde anlamaktır. İkinci ihtimal ise “Allah onları dostluk fiilini yapmaya muvaffak kılmadı” şeklinde anlamak mümkündür. Çünkü Allah ezeli ilmi ile onların dostluk fiilini değil düşmanlık fiilini tercih edeceklerini biliyordu. Hasan-ı Basrî’de konu ile ilgili şu görüşü belirtmiştir: Ona göre جعل kelimesi Allah’ın hükmü anlamına gelir. Ancak Mâtürîdî bu görüşün çok zayıf bir ihtimal olduğunu söyler. Zira ona göre bu görüş doğru kabul edilirse bu durumda küfür ve dalâlet kelimelerinin de Allah’a nispet edilmesinin zorunlu olarak kabul edilmesi gerekir ki bu da mümkün değildir.³²

²⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 15/308-309.

²⁵ el-En’âm 6/108.

²⁶ el-Hucurât 49/7.

²⁷ el-Enfâl 8/48.

²⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/195.

²⁹ el-En’âm 6/112.

³⁰ Hamdi Gündoğar, *Fahrettin er-Razi’de İnsan Fiilleri*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 187.

³¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/203.

³² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/203.

Cafer b. Harb, “*Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık*”³³ ayetini şöyle yorumlamıştır: Allah bir kişiye bir nimet ve bolluk vermişse verilen bu nimet onun için en hayırlı şeydir ve bu sebeple kendisine verilmiştir. Darlık ve sıkıntı verdiği kişiler hakkında ise şu yorumu yapmıştır: Sıkıntı ve darlık onlar için dini açıdan daha iyi ve hayırlı olmasından dolayı kendilerine verilmiştir.³⁴ Mâtürîdî, bu görüşün yanlış olduğunu belirterek şöyle demiştir: Şayet Cafer b. Harb'in savunduğu bu düşünce doğru kabul edilirse, bu durumda Allah'ın bazı insanları diğerlerinden darlık veya bolluk açısından üstün kıldığını da reddetmek gerekir. Hâlbuki Allah, bazı insanları diğer bazısından üstün kıldığını ve aralarında birtakım derecelerin olduğunu bildirmiştir.³⁵ Yaşanılan toplumsal hayata baktığımızda Mâtürîdî'nin dediği gibi insanların birçok açıdan birbirinden farklı olduğunu görebiliriz. Örneğin Allah her insanın rızkını verir. Ancak her insanı zengin etmez.

Müellif, “*Rabbimiz Allah dilemedikçe sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir*”³⁶ ayetinde belirtilen Allah dilemedikçe kaydı, Allah iman etmeyi emretmedikçe anlamına geldiğini söylemiştir. Bu ifade tarzı onların ümitlerini yok eden bir ifade tarzıdır. Yani bu söylediğinizi Allah asla kast etmiyor. Nitekim kesinlikle olmayacak bir şey için şöyle denilir: “Eğer göğe yükselirsen ben de şöyle yaparım” şeklinde olmayacak bir şartla olayı olumsuzlaştırmaktır. Nitekim başka bir ayette şöyle denilmiştir: “*Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete de giremezler.*”³⁷ Bu ayette onların cennete girmesini olmayacak bir şarta bağlamıştır. Günlük dilde de bu tür kullanımlar vardır. Şunu şöyle yaptım diyorsun ancak her insan onun öyle olmadığını biliyor.³⁸

Başka bir ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “*Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde bundan başkasını seçme hakları yoktur.*”³⁹ Bu ayette kast edilen Allah'ın imana hükmetmesidir. Zira Allah küfre hükmetmez. Şayet Allah küfrü emretse, kâfirlerin tercih hakları kalmaz. Mâtürîdî ise buradaki emir, zorunlu olacak kaza anlamında değil, emir veya hüküm anlamında olduğunu söyler.⁴⁰ Başka bir ayette ise şöyle buyurmaktadır: “*O büyük korku ve dehşet günü gelip de secdeye çağrıldıklarında bunu yapamazlar.*”⁴¹ Cafer b. Harb bu ayette kâfirler için azarlama olduğunu belirtir. Nitekim bir kimse maddi durumu iyi iken diğer açılardan da herhangi bir engel bulunmadığı halde hac görevini yapmamışsa ve zekâtını vermemişse bu imkânlar elinden gidip fakir ve sağlığını kaybedince haydi şimdi hacını yap zekâtını ver denilir. Ancak bu hatırlatmayla kişinin hac yapması ve zekât vermesi kast edilmez. Böyle bir uyarı ile geçmişin hatasını hatırlatma ve azarlama anlamı içermektedir.⁴² Yukarıda zikrettiğimiz ayetlerin çoğu Allah'ın iradesine vurgu yapan ayetlerdir.

Müellif ilahî iradeye vurgu yapan bu ayetleri cebri bir anlayışla değil, insanın iradi fiillerinde, irade hürriyetine sahip olduğu düşüncesi bağlamında yorumlamıştır. Bu metodu Mutezile kelamcılarının çoğu kullanmıştır. Bunu yaparken başta Arap dili ve birtakım akli çıkarımlar olmak üzere birçok farklı kaynaktan beslenerek insanın irade hürriyetini savunmuşlardır.

³³ ez-Zuhuruf 43/32.

³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/263.

³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/264.

³⁶ el- A'râf 7/83.

³⁷ el-A'râf 7/40.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/454.

³⁹ el-Ahzâb 33/36.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/389.

⁴¹ el-Kalem 68/42.

⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/43.

1.2. Hidâyet ve Dalâlet

Hidâyet kavramı sözlükte “doğru yola girmek, doğru yolu göstermek amacıyla öne geçmek, doğru yol, kılavuzluk, rehberlik” gibi anlamlara gelir.⁴³ Hidâyet هدى filinden türetilen mastar bir isimdir. Terim anlamı ise “dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak yolu gösterme” şeklinde tarif edilebilir.⁴⁴ Hidayet kavramı mastar sığısıyla Kur’ân-ı Kerim’de yer almaz, ancak hüdâ, hâdî ve ihtidâ sığılarıyla Kur’ân-ı Kerim’in birçok yerinde zikredilmiştir. Râğib el-İsfehânî (ö. 502/1108) Allah’ın insanlara dört yolla hidayet ettiğini iddia etmiştir. Bu hidayet şekilleri şunlardır: Akıl ve idrak ile beraber zorunlu şeylerin bilgisi, vahiy ve nübüvvet aracılığıyla yapılan tebliğ, hidâyeti kabul edenlere verilen tevfiik ve cennet ehline cennetin verilmesidir.⁴⁵

Hidâyetin zıttı dalâlettir. Dalâlet sözlükte “kaybolmak, telef olmak, yanılmak, gafil olmak” gibi anlamlara gelir. Diğer bir deyimle ifade edilecek olursak dalâlet; kasıtlı veya kasıtsız doğru yoldan sapmak demektir. Dalâlet, az olsun, çok olsun doğru yoldan sapmayı ifade eden bir kavramdır. Bu anlamdaki bir dalâlet hem fikri düzeyde olur hem de ameli boyutta meydana gelir.⁴⁶ İstilah olarak dalâlet “haktan yüz çevirme, batıla yönelme ve ilâhî buyruklara aykırı davranma” olarak tanımlanmıştır.⁴⁷ Kur’an-ı Kerim daha çok küfür ve sapıklık anlamında dalâlet ve idlâl kavramlarını kullanmıştır.⁴⁸ Erken dönemden itibaren Müslümanlar bu iki kavramın Allah’ın iradesiyle mi, yoksa insan iradesiyle mi gerçekleştiği konusunda tartışmışlardır.

Kelam Ekolleri insanın iradi fiilleri konusunda farklı düşündükleri için hidâyet ve dalâlet anlayışları da birbirinden farklı olmuştur. Mutezile ekolünün hidâyet ve dalâlet anlayışı şöyledir: Allah yol gösterme, rehberlik etme anlamında her insana hidâyeti verir. Bu konuda insanlar arasında herhangi bir ayırım yapmaz. Kişi Allah’ın kendisine gönderdiği hidâyeti kabul ederse Allah, lütfunu o mümin kuluna karşı artırıp onu mükâfatlandırır. Ancak Allah’ın gönderdiği hidâyeti, dünyevi menfaat sebebiyle reddederse Allah da ceza olarak lütuflarını ondan çeker. Allah desteğini çektiğinde kişi Şeytân’a uymak suretiyle dalâlete düşer.⁴⁹ Mutezile savunduğu birçok konuyu getirip tevhid ve adalet ilkeleriyle ilişkilendirirler. Onlar hidâyet konusunu adalet ilkesi kapsamında ele almışlardır. Bu prensibin dayandığı şey ise insanın fiillerinde hür olmasıdır. Aksi durumda insan cebir altına girer ki bu da Allah için mümkün değildir. Zira Allah adildir.⁵⁰

Cafer b. Harb’de diğer Mutezile kelamcıları gibi konu ile ilgili ayetleri kendi görüşlerini teyit edecek şekilde yorumlamıştır. O, konu ile ilgili bazı ayetleri yorumlama yöntemi üzerinden örnekleme yoluyla anlayışını ortaya koymuştur. Nitekim “*Yalan söyleyen ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola iletmez*”⁵¹ ayetini şöyle yorumlamıştır: Allah, verdiği hidayeti tercih etmeyen kişiye, doğru yola teşvik eden artı lütufları vermez. Hidâyeti iradesiyle tercih eden ve hidâyet üzere kalmaya devam edenlere Allah, iyilik olsun diye karşılıksız lütuf ve ikram-

⁴³ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur’ân*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), "Hüdâ" 784-787; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), "Hidâyet"128-129.

⁴⁴ Topaloğlu - Çelebi, "Hidâyet", 128.

⁴⁵ İsfehânî, "Hüdâ", 784-787; Topaloğlu - Çelebi, "Hidâyet", 128.

⁴⁶ İsfehânî, "Dalle", 440-441.

⁴⁷ Topaloğlu - Çelebi, "Dalâlet", 67-68.

⁴⁸ en-Nisâ 4/167; Fil 105/2.

⁴⁹ Sâhib b. Abâd, *Risâle fi'l-hidâye ve'd-dalâle*, thk. Hüseyin Ali Mahfuz (Tahran: Matba'tü'l-Haydarî, 1955), 41-44.

⁵⁰ Altıntaş, 420.

⁵¹ ez-Zümer 39/3.

da bulunur. Çünkü Allah, gazap etme niteliğine sahip olduğu gibi rahmet etme niteliğine de sahiptir. Ancak genel anlamda Allah, hidâyeti her insana gönderir. Allah'ın gönderdiği hidâyeti insan özgür iradesiyle kabul ettiğinde Allah, insana kendi özgür iradesini desteklemek amacıyla bu onay karşılığında lütuflarını artırarak kişinin hidâyetini kuvvetlendirip artırmasına destek olur. Mâtürîdî, Cafer b. Harb'in bu yorumunu kabul etmez. Ona göre yukarıda zikredilen bu ayetten kast edilen şey şudur: Allah, ezeli ilmi ile kendi iradesiyle inkârı tercih edeceğini bildiği kişiyi asla hidâyete erdirmez. Cafer b. Harb'a göre aşağıda yer verdiğimiz ayet, Mutezilenin ifade ettiği hidâyet anlayışını vurgulamaktadır.⁵² Söz konusu ayet şöyledir: *"Doğru yolu bulanlara gelince Allah onların bu yolda devam etmelerini sağlar ve kendilerine takva şuurunu verir."*⁵³

Cafer b. Harb hidâyeti, Allah tarafından yapılan teklifin başlangıcında değil, insanın teklife karşılık verdiği iyi davranışlarla beraber başlatır. Ona göre insan teklifi dikkate alarak gereğini yaptığı ilahî lütuflara mazhar olmaya başlar. İnsan teklifin başlangıcında hidâyeti benimser, daha sonra da ilahî lütuflara mazhar olur.⁵⁴ Nitekim bu düşüncesini şu ayet ile temellendirmeye çalışmıştır: *"Hidayeti benimseyenlere gelince Allah onların hidayetini artırır."*⁵⁵ İlahî iradeye vurgu yapan ayetleri de mensup olduğu Mutezile ekolünün anlayışı doğrultusunda yorumlamıştır. Örneğin *"Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslam'a açar; kimi de saptırmak isterse, onun kalbine darlık ve sıkıntı verir"*⁵⁶ ayetini kendi anlayışına göre yorumlamıştır. Cafer b. Harb'a göre kim, Allah'ın verdiği hidayeti kabul ederse Allah'ta buna karşılık onun gönlünü hayırlı olan imana açar. İnsan Allah'ın kendisine verdiği hidâyeti reddederse ceza olarak onun kalbini ve gönlünü daraltır. Zira Allah, her insana hidâyeti verir. Bu hidâyet ona doğru yolu göstermek ve kalbini İslam'a açmak şeklinde olur. Ancak kâfirler, kendi iradeleriyle Allah'ın verdiği hidayeti reddettikleri için Allah, onların kalplerini daraltıp mühürlemek suretiyle cezalandırır.⁵⁷ Mutezile kelimcilerin çoğu bu görüşü savunmuşlardır.

Mâtürîdî'nin bildirdiğine göre Cafer b. Harb, *"Şüphesiz biz şeytanları inanmayanların yoldaşı yaptık"*⁵⁸ ayetinden geçen جعلنا kavramına aradan çekilme anlamı yüklemiştir. Ona göre Allah, insan ile şeytan arasından çekilmesi sebebiyle zikredilen fiili kendisine nispet etmiştir. Nitekim efendi, kölenin yaptığı eylemler ile köle arasında çekilmek istediğinde kendisine "köleni çok savaştı yaptın" denilir. Hâlbuki efendi, kölesinin yaptıklarına engel olma gücüne sahiptir. Allah'ın bu kelimeyi kendine nispet etmesi de bu anlama gelir. Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/836) ise bu kelimenin sebep anlamına geldiğini söylemiştir.⁵⁹ Cafer b. Harb'in جعلنا kavramına yüklediği anlamı Mutezilenin konuyla ilgili genel görüşüne uygun olarak şöyle yorumlamak da mümkündür: İnsan, Allah'ın sunduğu hidâyeti çeşitli sebeplerle terk edip, Allah'ın dinini iradesiyle inkâr ederse, Allah onu ceza olarak şeytanla baş başa bırakır.

Cafer b. Harb, *"Kur'ân okunduğu zaman seninle, ahirete inanmayanlar arasına (gizli) bir perde çekeriz"*⁶⁰ ayetinde gizli söylenmek istenmeyen (izmâr) bir kelimenin olduğunu dile getirmiştir. Çünkü inanmayanlar, zikredilen perdeyi Allah'a nispet etmek suretiyle Allah'ın perdeyi

⁵² Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 7/316.

⁵³ Muhammed 47/17.

⁵⁴ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 11/70-71.

⁵⁵ Muhammed 47/17.

⁵⁶ el-En'âm 6/125.

⁵⁷ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 5/227.

⁵⁸ el-A'râf 7/27.

⁵⁹ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 5/347.

⁶⁰ el-İsra 17/45.

çektğini iddia ettiler. İnkârcıların bu iddiasını Allah şöyle cevaplamıştır: “*Yahudiler bizim kalplerimiz perdelidir!*” dediler. “*Aksine inkârları sebebiyle Allah onları lanetlemiştir; o yüzden çok az inanırlar*”⁶¹ Yine “*Kalplerimiz perdelidir*” dediler. Bilakis inkârları sebebiyle Allah onlara lanet etmiştir; o yüzden çok az inanırlar.”⁶² Bu iki olayın anlatım tarzı aynıdır. Allah, inkârları sebebiyle onları lanetlemiştir ve inkârları sebebiyle perdeyi çekmiştir.⁶³

Cafer b. Harb, sapkınlığına tutkun, işlediği suçtu severek yapan, pişman olmayan, bununla övünen ve cehaletini beğenen kişinin Kur’ân-ı Kerim’de şöyle anlatıldığını belirtir:⁶⁴ “*Aranızda hanginizin akli bozuk olduğunu yakında sen de göreceksin onlar da görecektir.*”⁶⁵ Mekkeli bazı ahlaksız Müşriklerin çeşitli şekillerde bir takım çirkin iddialarda bulunarak Hz. Peygambere karşı çıkmaları bu ve benzeri ayetlerin nüzulüne neden olduğu söylenebilir.

Kişi istiğfar da bulunup, Allah’ım! “*Kalplerimizde, kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma*”⁶⁶ şeklinde dua ederse, Cafer b. Harb’a göre böyle bir dua, Allah’ın insanın içine bir şey bıraktığı anlamına gelmez. Bu anlatım tıpkı bir şahsa şöyle veya böyle bir şey yapma denildiğinde o, şahsın bu işleri yapacağı anlamı çıkmaz.⁶⁷ Cafer b. Harb, “*Bizi anmaktan kalbini gafil kıldığımız kimseye boyun eğme*”⁶⁸ ayetini şöyle yorumlamıştır: Ayette belirtilen gafil kıldık ibaresi izin verme ve musallat etme anlamına gelir. Mâtürîdî ise bu ifadede övünme ile beraber bir kınama anlamı olduğunu belirtir.⁶⁹

Sonuç

Hz. Peygamber’in vefatından sonra Müslümanlar arasında öncelikle daha çok siyasi konularda ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaflar, doğru bir zeminde tartışılıp, ortaya çıkan sorunlar zamanında çözülmediği için siyasi gruplaşmalar ve akabinde iç çatışmalar yaşanmıştır. Siyasi kaygılardan kaynaklanan bu iç çatışmaların sonuçları dini bir zemine kayarak Müslümanların arasında yoğun bir şe-kilde tartışılmıştır. Bu tartışmalar neticesinde insanın iradi fiillerinin nasıl meydana geldiğiyle ilgili farklı görüşler ve bu görüşleri savunan inanç grupları ortaya çıkmıştır. Bu gruplardan biri Cebriyye’dir. Bunlara göre insan, kendi irade ve kudreti ile hiçbir fiili yapamaz. Allah, fiillerini insanda yaratır. İnsan, Allah’ın fiilleri için mahal konumundadır. Onlar, bu düşüncelerini Allah’ın iradesine vurgu yapan ayetleri delil getirerek temellendirmeye çalışmışlardır. Görüşlerini temellendirmeye çalışırken ilahî irade ve kudrete vurgu yapan ayetleri bağlamından koparmışlar, ayetlere bütüncül değil, parçacı yaklaşmışlar ve insan iradesine vurgu yapan ayetleri, ilahî iradeye vurgu yapan ayetler ışığında yorumlamışlardır. İç çatışmalar neticesinde iktidara gelen Emevîler, siyasi çıkarları için faydalı gördükleri cebrî kader anlayışını desteklemişlerdir. Siyasi iktidarın desteğini alan Cebriyye, kendi görüşlerinin Kur’ân’ın savunduğu görüş olduğunu iddia ederek toplumu ikna etmeye çalışmıştır. Ancak bu düşünce toplumun bir kesimi tarafından kabul görse de diğer bir kesim, bu düşünceye karşı çıkmış, insan fiillerinin insan iradesi ile yapıldığını savunmuştur.

⁶¹ Fussilet 41/5.

⁶² el-Bakara 2/88.

⁶³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 8/317-318.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 16/19.

⁶⁵ el-Kalem 68/5-6.

⁶⁶ el-Haşr 59/10.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 15/85-86.

⁶⁸ el-Kehf 18/28.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/68-69.

Konuya farklı yaklaşan ve cebri düşünceye karşı çıkanlar, insan iradesini merkeze alarak insan fiillerinin doğuştan insanın sahip olduğu yetenekler sonucunda meydana geldiğini iddia ederek ilahî iradenin doğrudan insan fiilleri üzerinde bir etkiye sahip olmadığını savunmuşlardır. Mutezile ekolüne bağlı olan kelamcıların çoğu bu görüşü savunmuşlardır. Erken dönem Mutezile ekolüne bağlı olan Cafer b. Harb da konuyla ilgili mensup olduğu ekolün görüşlerini savunmuştur. Ona göre insan fiilleri, Allah'ın önceden insana verdiği irade ve kudrete bağlı olarak gerçekleşir. Mâtürîdî'nin anlattığına göre Cafer, insan fiilleri konusunda ilahî iradeye vurgu yapan ayetleri müteşabih konumunda değerlendirip bu ayetleri, insan iradesine vurgu yapan ayetlerin ışığında yorumlayarak konu ile ilgili görüşlerini savunmuştur. Mâtürîdî ise insan fiillerinin yaratma yönü ile Allah'ın takdirinde olduğunu yapma yönü ile de Allah'ın insana verdiği irade ve kudret ile gerçekleştiğini savunmuştur. Mâtürîdî'ye göre insan fiilleri, iki failin eseri olarak meydana gelir. Her şeyin yaratıcısı Allah olduğu için insan fiillerinin de yaratıcısıdır. İnsan ise Allah'ın yarattığı fiilleri kendi iradesine göre işlediğinden dolayı yaptığı fiillerden sorumludur. Bu düşünceden hareketle Mâtürîdî, insan fiillerinin yaratma yönü ile Allah'a, yapma yönü ile insana ait fiiller olduğunu savunmuştur.

Hidâyet ve Dalâlet konusu da Müslümanlar arasında erken dönemden itibaren insan fiilleri ve kader konusu bağlamında tartışılmıştır. İnsan hidâyet ve dalâleti kendi iradesi ile mi, yoksa Allah'ın takdiri ile mi tercih eder sorusu etrafında tartışmalar meydana gelmiştir. Mutezile ekolu hidâyet ve dalâletin insanın diğer fiilleri gibi insanın iradesi ve kudreti neticesinde meydana geldiğini savunmuştur. Bu düşünceye göre Allah, her insana hidâyeti anlatma ve rehberlik etme anlamında verir. İnsan iradesi ile Allah'ın açıkladığı bu hidâyeti kabul ederse bu kabul karşısında Allah ona birçok lütufta bulunur ve hidâyetini artırır. Allah kimseyi dalâlete düşürmez. Şayet insan, Allah'ın verdiği hidâyeti kabul etmeyip dünyevi çıkar sebebiyle dalâleti tercih ederse, Allah'ta buna karşılık onu, farklı şekilde cezalandırmak suretiyle dalâletini artırır. Allah asla insanları kendi belirlediği ölçülere göre ikiye ayırıp birini hidâyete, diğerini dalâlete düşürmez. İnsanları Allah değil, şeytan dalâlete düşürür. Cafer b. Harp, hidâyet ve dalâletin ilahî iradeye göre meydana geldiğine vurgu yapan ayetleri müteşabih görerek konu ile ilgili insan iradesine vurgu yapan ayetleri muhkem kabul ederek bu ayetler ışığında yorumlamıştır. Mâtürîdî'ye göre ise hidâyetin yaratıcısı Allah'tır. Ancak Allah, hiçbir insanı hidâyeti veya dalâleti benimsemeye zorlamamıştır.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İ'tikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Ahmetoğlu, Şahin. "Ca'fer b. Harb". *İslâm'ın Akılcıları/Mu'tezile Önderleri*. ed. Mehmet Azimli-Özden Kanter. 132-134. İstanbul: Mana Yayınları, 1 Basım, 2021.
- Altıntaş, Ramazan. "Hidâyet ve Dalâlet" Kalam el-Kitabı. Ed. Şaban Ali Düzgün. 1/419-426. Ankara: 3. Basım, 2013.N
- Bağdadi, Abdülkadir el. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü Hüceci'n-Nübüvve*. çev. Yasin Ulutaş-Abdülhamit Sinanoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan el-. *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya- Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınları, 1983.
- Harputî, Abdullatif. *Kelâm Tarihi*. sad. Muammer Esen Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Gündoğar, Hamdi. "Mutezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 205-218.
- Gündoğar, Hamdi. *Fahrettin er-Razi'de İnsan Fiilleri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- İbn Hazm. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'nihal*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Murtezâ, Ahmet b. Yahyâ el-. *Kitâbü münye ve'l-emel*. thk. T.W. Arnold Hayderâbâd: Dâiretü'l-Me'ârif, 1898.
- İsfehânî, Râğıb el-. *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Kâdî Abdülcebâr, b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kubat, Mehmet. "Kader Dair İki Risale". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (Haziran 2008), 351-374.
- Kur'ân Yolu Meâli ve Tefsiri*, haz. Komisyon. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. çev. S. Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Neşşâr, Ali Sami en-. *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-2*. çev. Osman Tunç İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Sâbûnî, Nûreddin es-. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978.
- Sâhib b. Abâd. *Risâle fi'l-hidâye ve'd-dalâle*. thk. Hüseyin Ali Mahfuz. Tahran: Matba'tü'l-Haydarî, 1955.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Tunç, Cihat. "Ca'fer b. Harb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/549-551. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Van Ess, Josef. *Bidâyetü ilmü'l-Kelam fil İslâm*, Beyrut: Me'hed el-almânî li'l-ebhâsi Şerkiyye, 1977.
- Ulutaş, Yasin. "Hasan bin Muhammed el-Hanefiyye'nin Hayatı, Kadere Dair Risâlesi ve Kaderle İlgili Görüşleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (Haziran 2019), 334-362.

Summary

Since the early period, conflicts of primarily political nature have occurred among Muslims. At the center of these differences of opinion were issues such as who became the head of state, how and by what method. These conflicts led to the formation of groups with political identities in a short time and the occurrence of some undesirable events such as many civil wars. The Umayyads, who came to power as a result of the civil wars among Muslims, tried to explain some of their illegitimate practices with the concept of forced fate, which was widespread in the Arab society during the period of ignorance. Soon, groups that rejected the concept of forced fate emerged. These groups, which emerged for political reasons, discussed under the title of fate, by whose will and power human actions occur, and whether the choice of guidance and misguidance occurs by divine discretion or by human will.

Starting from the second half of the first century of the Hijri, a number of treatises began to be written on the subjects of human actions, guidance and misguidance. Those who defend the concept of forced fate argue that it is Allah who determines who will be guided and who will be misguided, especially through human actions. According to these, humans do not act with their own will. Because human beings are nothing but a place where God creates His actions. As a reaction to this idea, a group emerged that argues that all human actions occur with human will and that guidance and misguidance occur depending on human will. With the birth of the science of Kalam and the formation of schools of thought, discussions about human voluntary actions increased and became one of the most controversial issues. As a result of these discussions, three basic understandings on the subject have emerged. One of these understandings is the coercive understanding, which argues that human actions occur with divine will, and the other is a libertarian understanding, which argues that human actions occur with human will. A third understanding, which emerged after these two different ideas and argued that both understandings were wrong, argued that human actions depend on God in terms of creation and on humans in terms of making.

Jaafar b. Harb is one of the early mutazila theologians. Although he, like many other Mutezile theologians, wrote many works, none of these works have survived to the present day. His thoughts are found in fragments, removed from their context, in the works of the theologians who came after him. Jaafar b. Harb's ideas on man's voluntary actions, guidance and misguidance were widely included in Ebû Mansur Muhammed el-Mâtürîdî's (d.333/944) work called "Tev'vilâtü'l-Kur'an". As far as we understand from this and similar classical theological works we have mentioned, Jaafar b. Harb has an understanding of human actions, guidance and misguidance that centers on human will. According to him, man's voluntary actions, guidance and misguidance occur in accordance with man's will. Man performs his actions with the will and power he has from birth. Divine will does not force a person to commit any action. Jaafar b. These views of Harb reveal that he tried to solve the problem in question with an understanding that centers on human will, in line with the understanding of the school he belongs to. It is important to accurately present the views of our scholars who lived in the formation period of Islamic thought and whose works have been lost despite producing many works, in terms of contributing to Islamic thought.

On human actions, guidance and misguidance, Maturidi, jaafar b. He thinks differently from Harb. However, through Maturidi, Jaafar b. We can say that the main factor that led us to learn Harb's views on the subject is that the author's works have not survived to the present day

and that Maturidi is more tolerant, objective and adheres to scientific principles than other theologians. This work was written by Jaafar b. It aims to reveal Harb's views on human actions, guidance and misguidance as objectively as possible.